

De macht van de vrouwelijke hand

De feminisering van het magnetisme rond 1900

WILLEM DE BLÉCOURT

De decennia rond 1900, ook wel aangeduid als het 'fin de siècle', zijn getypeerd als een periode van culturele crisis, waarin naast teleurstelling twijfel en onzekerheid heersten.¹ Nu was het zeker zo dat in deze jaren in Nederland eindelijk de industrialisatie versnelde, dat een hernieuwde verstedelijking optrad, dat er na een agrarische teruggang productie- en productiviteitsstijgingen plaatsvonden en dat met de telefoon en telegraaf de communicatiemogelijkheden toenamen op een voorheen ongekende schaal.² Ook staat het vast dat de nieuwe infrastructuur aanleiding gaf tot maatschappelijke zorgen als die over de handel in blanke slavinnen.³ In politiek opzicht had zich 'een diepgaande verandering van [...] stijl en cultuur' doorgezet. Het oude liberale bestel werd vervangen door de nieuwe waarden van 'leiderschap, beginsel en partij' en dat was ongetwijfeld veront- rustend voor de 'autonome' liberale politicus.⁴

Maar het valt nog te bezien in hoeverre de zogeheten 'kleine geloven' voornamelijk te begrijpen zijn als een reactie op een veronderstelde onzekerheid die een modernisering met zich mee zou hebben gebracht. De beoordeling van deze bewegingen is toch al aan herziening toe omdat ze van buitenaf zijn gedefinieerd, als tegenstellingen van de hoofdstromen in de Nederlandse politieke ideologie. Hierdoor zijn ze tijdenlang in een negatief licht gesteld en werd de beweegredenen van hun aanhangers nauwelijks recht gedaan.⁵ Wanneer de 'kleine geloven' worden beschouwd als vernieuwingsbewegingen, kunnen ze zelfs eerder als (mede-)determinanten van dit tijdvak worden opgevat dan als een bescheiden randverschijnsel, een marginaal 'gedwarrel'. Dat houdt niet in dat spiritisme, vegetarisme, occultisme, anti-vivisectionisme of homeopathie ook een eenheid vormden. Jan Romein heeft ze later samengevat als 'het slechte geweten van de heersende klasse' en was van mening dat hun aanhangers 'zoekende zielen' waren die eigenlijk voor de socialistische zaak gewonnen hadden moeten worden.⁶ Hoe kon immers ooit de Internationale heersen op aarde, als – wanneer het om het spiritisme ging – de aandacht op het hiernamaals was gericht?⁷ Om evenwel te stellen dat de verschillende -ismes uitwisselbare manifestaties van eenzelfde onzekerheid waren, komt neer op een ontkenning van hun eigen moment.

De manier waarop met name de Nederlandse protestantse bourgeoisie tijdens het 'fin de siècle' zin gaf aan het bestaan bestond uit een combinatie van individualisme en gemeenschapsgevoel. Veel organisaties mochten tot doel hebben het gemeenschapsleven op een hoger niveau te brengen en de nationale deugdzaamheid te verbeteren, de keuze tot aansluiting was individueel, vaak ingaand tegen heersende normen. Bovendien werden bewegingen meestal door markante persoonlijkheden getrokken. In die zin was er weinig verschil tussen de socialisten en anti-revolutionairen, de vrouwenbeweging, de op één enkel onderwerp als prostitutie, drankmisbruik, schoolverzuim of dierenmishandeling toegespitste groepen en andere vernieuwingsbewegingen. Voor tijdgenoten zullen de onderlinge verschillen evenwel doorslaggevend zijn geweest en met name socialisten keerden zich tegen wat zij als restanten van het liberalisme zagen. Zo waren geheelonthouding en vegetarisme 'individueel peuterwerk'⁸ en was een groot deel van de vrouwenbeweging 'burgerlijk'.⁹ Daartegenover stonden individualistische noties van verantwoordelijkheidsbesef en zelfbeheersing.

In dit culturele klimaat stond de medische autoriteit zwaar onder vuur. Dierproeven werden bekritiseerd en inentingën geweigerd.¹⁰ De geneeskundige inspectie was in het slop geraakt en met name de controle op prostitutie en de bestrijding van onbevoegden haperden. Het vervolgingsbeleid bevond zich op een dieptepunt en individuele illegale genezers als Sequah, het Staphorster Boertje, Eilers en De Haas die meer aandacht voor de opvattingen van de patiënt toonden dan de artsen, hadden een grote toeloop.¹¹ Het rond de eeuwwisseling vigerende sociaal-darwinisme versterkte daarbij nog het belang van de soort boven dat van het individu. Medici waren dan ook onder de eersten die – op biologische gronden – formuleerden waarom vrouwen ongeschikt waren hun persoonlijke keuze voor wetenschappelijk werk te volgen.¹² Het zwakke geslacht, geplaagd als het was door de repeterende menstruatie, kon zich beter toelagen op verzorgende taken binnen de huishouding.

Wat nu te denken van vrouwen die op het laatst van de negentiende eeuw een praktijk als magnetiseuse begonnen? Probeerden zij een 'officieuze carrière' als genezeres op te bouwen omdat een plaats in de reguliere geneeskunde onbereikbaar was?¹³ Waren zij feministes *avant-la-lettre* omdat ze een arbeidsterrein gekozen hadden dat buiten de directe beslommeringen van gezin en huishouding lag? Waren het exponenten van de bourgeoisie die zich als spiritisten hadden overgegeven aan zelfreflectie onder bedreiging van oprukkende moderniseringsprocessen? Geen van deze vragen lijkt ook maar in de richting van een zinnig antwoord te voeren. Eerder heb ik al betoogd dat het twijfelachtig is of magnetiseuses en andere irreguliere genezeressen wel zo gemedicaliseerd waren dat ze eigenlijk arts hadden willen worden.¹⁴ Als ze al een politiek doel voor ogen hadden, was dat om tenminste als genezer erkend te worden en niet aan vervolging te hoeven blootstaan. Voor de feministes was het magnetisme daarentegen destijds zo obscuur dat ze het geen plaats op de tentoonstelling voor vrou-

wenarbeid hadden gegeven en in die zin niet tot de nieuwe vormen van openbare vrouwelijkheid rekenden.¹⁵ Onder de te veranderen wetten op het feministische programma was geen plaats ingeruimd voor de wet die de uitoefening van de geneeskunde regelde. Wat was dan het belang van magnetiseuses?

Enkele jaren geleden heeft Marjan Schwegman voorgesteld om in het kader van het 'ijkpunt 1900' aan tenminste drie thema's nadere aandacht te schenken: feminisme, seksualiteit en occultisme.¹⁶ Hiermee gaf ze aan dat op een bepaald niveau deze thema's wel een onderlinge samenhang vertoonden. De magnetische praktijk en het magnetische gedachtegoed ontwikkelden zich voor een deel buiten het spiritisme. Maar juist rond 1900 bood deze vernieuwingsbeweging ruimte aan vanuit het magnetisme werkende genezeressen. Een 'klein geloof' als het spiritisme was wel degelijk vatbaar voor de feministische invloeden uit die tijd, zelfs al lijken er in persoonlijk opzicht nauwelijks raakvlakken te zijn geweest. Ter illustratie hiervan schets ik eerst de ontwikkelingen die leidden tot de opkomst van de somnambule, de magnetiseuse en het genezend medium in het laatste decennium van de negentiende eeuw: vooral binnen het spiritisme begon het magnetisme sterke vrouwelijke trekken te vertonen. Er blijken zelfs grote overeenkomsten te zijn geweest tussen de spiritistische opvattingen over het magnetisme en feministische ideeën over seksualiteit. Na de Eerste Wereldoorlog werd het vrouwelijke magnetisme evenwel verdrongen door een organisatie waarin mannen de boventoon voerden en waarin dan ook meer mannelijke vormen van magnetisme werden uitgedragen. Ook hier zijn parallellen te trekken met de teloorgang van de vrouwenbeweging.

In deze constellatie beschouw ik het magnetisme niet als een medisch 'klein geloof'. Het was daarvoor al meer dan een eeuw te oud en was bovendien in Nederland destijds niet georganiseerd. Een ondersteunende Nederlandstalige literatuur ontbrak ook grotendeels. Rond 1900 was het magnetisme niet veel meer dan een geneeswijze die buiten de reguliere geneeskunde om in verschillende vormen werd beoefend en haar bestaansgrond vooral in de praktijk vond. Alleen binnen het spiritisme, dat wel als een vernieuwingsbeweging te kenmerken is, kan het magnetisme ook als zodanig gezien worden. Spiritisten hadden dan ook grote problemen met magnetiseurs die buiten hun organisatie en ideologie opereerden.

Vrouwen in het magnetisme

Magnetiseren bestaat uit het maken van strijkende bewegingen, 'passen', over het lichaam van een ander. Hoewel dat lichaam daarbij niet wordt aangeraakt, wordt verondersteld dat door het strijken vitale krachten worden overgebracht. Tussen 1850 en 1890 magnetiseerden de meeste magnetiseurs echter geen patiënten maar zogeheten 'somnambules'.¹⁷ Dat waren 'sensitieve' dames, die als zij in magnetische trance waren gebracht, in het lichaam van de patiënt konden kijken, konden vertellen wat er daarin

mankeerde en zelfs wisten welke geneesmiddelen het euvel konden verhelpen. Volgens de spiritistische opvattingen was een dergelijke oproepbare helderziendheid onmogelijk en dus onbetrouwbaar,¹⁸ maar het was destijds wel de gangbare praktijk. Aangezien de somnambule slechts in trance-toestand de geneeskunde bedreef, werd zij daarvoor aanvankelijk niet verantwoordelijk gehouden. Pas omstreeks 1875 gingen de rechtbanken ertoe over zowel magnetiseur als somnambule te vervolgen.

De praktijk van het magnetisme ontwikkelde zich in negentiende-eeuws Nederland in nauwe wisselwerking met het vervolgingsbeleid ten aanzien van magnetiseurs. Niet dat rechtszaken tegen magnetiseurs de uitoefening van het magnetisme op zich verhinderden – als artsen, of meestal heelmeesters het toepasten was het zelfs geheel legaal. Maar de niet-geneesheren onder de magnetiseurs pasten hun praktijken wel aan de rechterlijke uitspraken aan. Zo huurden ze artsen in om recepten uit te schrijven en een enkeling verhuisde na zijn veroordeling naar het buitenland. De rechterlijke instanties moesten op hun beurt steeds weer opnieuw hun standpunt ten aanzien van de veranderende magnetische praktijken bepalen; in een aantal gevallen werd er niet vervolgd. Tegen het einde van de eeuw had de medische wetenschap evenwel geen belangstelling meer voor het magnetisme maar enkel nog voor het hypnotisme dat een patiënt willoos maakte. De verhouding tussen de magnetiseurs en de somnambules was penibel geworden omdat het publiek langzaamaan was gaan inzien dat de helderziende vrouw de belangrijkste van het duo was. Toen dan ook een Zwitserse magnetiseur in Den Haag groot succes boekte met magnetische séances zonder somnambule en in 1886 de strafrechterlijke vervolging tegen hem stukliep op vormfouten, kwamen hoe langer hoe meer alleen-werkende magnetiseurs op die weer patiënten blootstelden aan hun passen. Onder die genezers bevonden zich nu ook vrouwen. De somnambules ontdekten op hun beurt dat ze ook wel zonder een magnetiseur in trance konden raken en zetten hun bezigheden eveneens zelfstandig voort.

Overzichten van magnetiseurs in Nederland rond 1900 moeten, bij afwezigheid van organisaties met ledenlijsten, samengesteld worden uit diverse bronnen, variërend van berichten in het *Maandblad* van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij en in de spiritistische pers tot adresboeken (m.n. van Amsterdam en Rotterdam). Ondanks de hiaten die deze bronnen ongetwijfeld vertonen, blijken voor het eerste decennium van de twintigste eeuw verschillende ontwikkelingen ten opzichte van de voorafgaande decennia. Het magnetisme, zo komt uit de periodieken naar voren, was niet meer beperkt tot de grote steden van de randstad, maar verspreid over de provincie, waar het onder meer door onderwijzers werd beoefend.¹⁹ De adresboeken tonen dat in de grote steden naast mannen ook vrouwen als magnetiseuses optraden.²⁰ En met name in spiritistische kringen evolueerde de somnambule tot een 'genezend medium', een vrouw, die – nog steeds in trance – van overleden geneesheren adviezen kreeg.²¹ Enkele van deze mediums magnetiseerden ook. Buiten het spiritisme optredende somnam-

bules gingen hoe langer hoe meer op in de groeiende groep van waarzegsters. Spiritisten mochten er een tegenstelling tussen goed en kwaad in zien,²² in feite kwam het neer op een klassenverschil.

Voor spiritisten waren magnetisme en somnambulisme de meest geëigende geneesmethoden. Daarnaast waren het wegen waarlangs mensen met het spiritisme in aanraking konden komen. In de vroege jaargangen van het spiritistisch tijdschrift *Het toekomstig leven* werd dan ook met een zekere regelmaat melding gemaakt van ervaringen met somnambules en magnetiseurs, ook al omdat men behoefte had aan een tegenwicht tegenover meer materialistisch ingestelde geneesheren. Uit de artikelen, redactionele commentaren, advertenties en brieven komt een overheersend vrouwelijk beeld naar voren – mannen figureerden enkel als magnetiseurs en vormden zowel kwantitatief als kwalitatief een minderheid: in de beschrijvingen van ervaringen met genezers overheersen de vrouwen. Al in de eerste jaargang verschenen bijvoorbeeld diverse feuilletons van de magnetiseuse J.A. Gerstenhauer Zimmerman en zelfs werd een verslag opgenomen van een ondervraging van twintig patiënten in haar wachtkamer, ‘bijna zonder uitzondering armen-patiënten’.²³ Hoewel men kritisch was ten aanzien van somnambules, het betreurde dat men ze vaak niet kende (terwijl dat toch zou moeten om ze aan geestverwanten aan te kunnen bevelen) en één spiritiste zelfs een keer per ongeluk bij een Amsterdamse afdrijfster belandde die zich als somnambule afficheerde,²⁴ hadden de positieve ervaringen toch de overhand. ‘Er zijn toch zeer goede degelijke somnambules’, kon een Haagse spiritiste niet nalaten op te merken.²⁵ Dus heerste er ‘grootte blijdschap en dankbaarheid’ over het ingrijpen van het medium zuster S.S. en was men ‘gelukkig met mejuffrouw Bosch in aanraking te zijn gekomen’. Na twee jaar magnetiseren door een dame, schreef een lezer, ‘is er eindelijk verbetering gekomen’.²⁶ Voorts werden er staaltjes van helderziendheid meegedeeld van het (ook niet nader geïdentificeerde) medium U. te Utrecht en van consulten op afstand met de Amsterdamse somnambule Ritschie.²⁷

Maar daarnaast werd het betreurd, dat er zoveel magnetiseurs opkwamen die voornamelijk naar geldelijk gewin streefden. Meevoelen met patiënten was voor hen slechts bijzaak, aldus de spiritisten, en of zij ‘aan hooger Macht’ geloofden, vonden ze van nog minder belang.²⁸

De vrouwelijke kanten van het magnetisme

Theoretisch was het magnetisme gebaseerd op de idee van het *fluïde*, een alles bepalend geestelijk krachtveld. Alleen was dit fluïde niet wetenschappelijk aan te tonen. Spiritisten waren niet wars van wetenschap, ze gebruikten het waar nodig. Ze gingen alleen uit van een werkelijkheid voorbij de wetenschap. In die zin was het fluïde wel aantoonbaar, maar alleen door middel van zogenaamde sensitieven: de mens was waarnemingsinstrument (althans sommige mensen en dan ook nog voornamelijk vrouwen). Dan

werd het, zoals een spiritist dat uitdrukte, 'uiterst moeilijk [...] om de subjectieve en zoo licht door suggestie opgewekte aandoeningen te scheiden van door objectieve prikkels veroorzaakte indrukken'. Waar de arts in toenemende mate ging vertrouwen op resultaten van scheikundig onderzoek, op buiten hem om gedane waarnemingen, stonden bij het magnetisme juist 'bovenzinnelijke' ervaringen centraal. Waar de scheikunde weg voerde van de persoonlijke ervaring, werd die in het spiritisme juist versterkt. Voor magnetiseur kon men dan ook niet studeren, de aanleg was bepalend: 'Slechts wie van nature de gave der gezondmaking bezit, is geschikt om te magnetiseeren.'²⁹

Voor spiritisten waren niet alleen de meeste magnetische genezers van het vrouwelijke geslacht, het magnetisme was zelf ook vrouwelijk. Dat komt onder meer naar voren in een brochure uit 1887. Hierin wordt het magnetisme beschreven als een 'natuurkracht' en geassocieerd met vruchtbaarheid: 'Welnu, zooals het licht en de warmte het zaad doen ontkiemen en de planten onttuiken, zoo wekt het magnetisme de kwijnende levenskrachten op.'³⁰ Opvattingen over het aangeboren zijn van de magnetische gave zijn eveneens als vrouwelijk te duiden. Nog duidelijker is dit wanneer Elise van Calcar de vrouwelijke eigenschappen van de hand beschrijft:

De hand is onder onze leden gesteld als de verdedigster en beschermster van het gansche organisme. Zij is zoo eigenaardig gevormd en geplaatst, dat zij bij een welgebouwd lichaam alle deelen bereiken kan, om die te reinigen en te hulp te komen bij de minste belediging. De hand is ook het uitnemendste voertuig van onzen wil en de gewillige en bekwame werkster om al onze ontwerpen te verwezenlijken en uitdrukking te geven aan zoowel het plan door ons verstand beraamd om de vormlooze stof gedaante te verleen, als om ons gevoel en onze gemoedsbeweging te vertolken. Zij is de kunstenaar en de uitvoerende macht onder onze onderdanen. Zonder de hand zou de toonkunstenaar, de schilder, de beeldhouwer, de architect geen uitdrukking aan zijne ideeën kunnen geven, de werkman zijn nuttigen arbeid niet kunnen leveren op het veld of in de werkplaats. Maar de hand is niet alleen het volmaakte instrument door hare kunstmatige en wijze indeeling en schoone geleiding. Zij is ook nog de uitdeelster van de heilstrijke zegening, de geneeskracht; zij bezit het vermogen van pijn te stillen en het verbroken evenwicht in het menschelijk organisme te herstellen.³¹

Niet alleen is hier voor een symbool gekozen met een vrouwelijk geslacht, ook de attributen van de hand zijn vrouwelijk: reinigend, scheppend en genezend.³² Verderop gebruikte Van Calcar eveneens vrouwelijke beelden door te verwijzen naar natuur en instinct. Het doel van haar publicatie was het bevorderen van het magnetisme voor huishoudelijk gebruik en er was dan ook een speciaal hoofdstukje 'Voor Moeders' opgenomen met aller-

hande praktische wenken voor kinderziekten. Van Calcar zag de taak van de vrouw vooral binnen het huishouden en in de opvoeding, en een openbare vrouwelijke magnetische praktijk zal niet haar eerste gedachte zijn geweest. Toen *De macht van de menschelijke hand* als boekje verscheen, was Van Calcar inmiddels 'overgegaan' (overleden) en de heruitgeefster, Van Calcars leerlinge Cornelia Johanna van Holthe tot Echten-Kuyper van Harpen, bepleitte zelfs de instelling van een diploma voor 'magnetiseurs en magnetiseuses'.³⁵

De vrouwelijkheid van het magnetisme stond op enigszins gespannen voet met de ook door spiritisten onderkende mannelijkheid van de magnetiseur. De zich 'spiritualist' noemende Hagenaar A.J. Riko onthield zich in de tekst van zijn magnetisch *Handboek* weliswaar zorgvuldig van overduidelijke geslachtelijke metaforen, hij refereerde wel aan reeksen Nederlandse en buitenlandse mannen die een serieuze studie aan het onderwerp hadden gewijd. Enkele afbeeldingen zijn veelzeggender: zij tonen de actieve mannelijke magnetiseur tegenover het passieve vrouwelijke 'sujet'. In één geval in de typische houding waarbij de magnetiseur tegenover de vrouw zit met haar knieën tussen de zijne.³⁴ Ook in andere magnetische handleidingen zijn de dominante patriarchale verhoudingen terug te vinden – het magnetisme week in dat opzicht nauwelijks af van de officiële geneeskunde. 'De man oefent als magnetiseur op de vrouw een grooten invloed uit, deels door zijn sterkeren wil en zijn grootere zedelijke kracht', aldus een uit het Frans vertaalde brochure, verschenen bij een uitgeverij waarvan het verdere geneeskundige fonds bestond uit vooruitstrevende werkjes over voorbehoedsmiddelen, geslachtsziekten en zelfbevrediging. Het was dus zaak misbruik te voorkomen, niet de zeden te 'beledigen' en zo min mogelijk vrouwen door mannen te laten magnetiseren. Was dit onvermijdelijk, dan diende een minder intieme houding aangenomen te worden en – als de zieke in bed lag – over de dekens heen te worden gemagnetiseerd.³⁵ 'De magnetiseur moet zeer bepaald fysiek of moreel sterker zijn dan degeen, die hij bewerken zal', schreef ook Van Calcar.³⁶

Spiritisten losten de spanning tussen de mannelijkheid van de magnetiseur en de vrouwelijkheid van het magnetisme op door aan de magnetiseur vrouwelijke eisen te stellen. 'Om weldadig op lijders in te werken, moet men willen goed doen en van een kalm rustig opgeruimd gemoed zijn, van een vast, gelijkmatig karakter zonder vrees of schrikachtigheid, medelijdend zonder weekheid, edelmoedig en onbaatzuchtig.' De magnetiseur moest zijn seksuele impulsen beheersen: 'Een ieder wacht zich voor magnetiseurs, die met hartstochten beladen zijn en baatzuchtige bedoelingen koesteren. [...] De lage driften zijn als een vergif in het bloed [...].'³⁷ Hij moest, in de woorden van een medium, 'een vrij deugdzaam en edel mensch' zijn'.³⁸ Of zoals de spiritistische arts Lize Deutmann het later omschreef: 'Hij moet rein van gedachte en rein van leven zijn, den waren eenvoud betrachten en waarheidslievend wezen.'³⁹ De Fremery onderstreepte daarbij het vrouwelijke karakter van de magnetiseur nog eens door

De Magnetiseur brengt nu het binnenvak van zijn duimtoppen in aanraking met die van zijn sujet, en omvat diens hand met de zijue; vervolgens noodigt hij het sujet opnieuw uit, hem aantezien. De blik van den Magnetiseur moet levendig en doordringend zijn, zijn oogleden onbeweeglijk, de ademhaling diep en regelmatig; langzaam brengt hij nu zijn voorhoofd naar dat van den patient.

Het rapport.

De Magnetiseur gaat met den vasten wil, het sujet in den magnetischen toestand te brengen, aldus voort, zonder zich te storen aan eventueel voorkomende bewegingen of aanvallen van lachlust; integendeel, hij concentreert steeds meer zijn wil, en de kracht van zijn blik. Op die wijze is het „rapport” spoedig gemaakt.

Na korteren of langeren tijd (2—20 minuten), bemerkt men bij het sujet soms lichte zenuwbewegingen: het begint met de oogen te knippen, de iris zet zich nu eens uit of trekt zich te zamen, soms volgen een paar tranen en geeuwen, en wisselen kleur en bleekheid af. Dit zijn de voortekenen van den magnetischen toestand en de aanvankelijke bewijzen van den invloed van het Magnetisme. Zoo zij zich echter langer dan een half uur doen wachten, stelt men de proef tot eene nadere seance met dat sujet, uit.

hem te omschrijven als een 'wandelende drankjesfles' die tevreden moest zijn met zijn 'bescheiden, maar toch zooveel voldoening en zegen brengende rol van geneesmiddel'.⁴⁰ Spiritisten plaatsten de beoefenaars van het magnetisme eerder in de categorie 'verpleegster' dan in de categorie 'arts'. Bescheidenheid en zelfverloochening werden destijds ook als vrouwelijke kwaliteiten gezien.⁴¹ De blauwdrukken voor de magnetiseur sloten zodoende aan bij de ideeën zoals die onder meer in de Rein-Leven-beweging gepropageerd werden en tevens opgeld deden onder tegen prostitutie strijdende feministes. Seksuele onthouding, zoals vrouwen die toch al toepasten, werd geacht de man op een hoger spiritueel niveau te brengen.⁴²

Magnetisme en feminisme

Hoewel er geen officiële banden zijn aan te wijzen tussen feminisme en spiritisme en meer specifiek magnetisme – of individuele feministes magnetiseurs of mediums raadpleegden is niet bekend – is het wel aannemelijk dat de genezeressen hun keuze zelfstandig te gaan optreden mede stoelden op het door de feministen gecreëerde klimaat waarin vrouwenarbeid, zeker voor de bourgeoisie, meer en meer geaccepteerd werd. Daarbij hadden magnetiseuses en mediums de minst radicale oplossing gekozen door een beroep uit te gaan oefenen dat in het verlengde van de verzorgende taken van de vrouw lag en waarvoor ze thuis konden blijven. Over vrouwenarbeid buitenshuis zal nog steeds de geur van onzedelijkheid gehangen hebben, al was dat minder bezwaarlijk als de economische noodzaak groter was.⁴³

Vrouwenarbeid werd, ook al door de Eerste Wereldoorlog, steeds normaler en daarmee veranderde het straatbeeld. 'Werkende vrouwen en studerende meisjes' konden zich nu 'bij dag en nacht frank en vrij over straat bewegen', schreef Aletta Jacobs in 1924.⁴⁴ Er had, kortweg, een omwenteling in levensstijl plaatsgevonden.⁴⁵ Tijdens het tweede decennium van de twintigste eeuw waren belangrijke strijdpunten van de vrouwenbeweging vervuld. In 1911 waren de zedelijkheidswetten aangenomen, die onder meer strenger optreden tegen prostitutie mogelijk maakten. En in 1919 was het vrouwenkiesrecht gerealiseerd.⁴⁶ Daarmee was uiteindelijk de angel uit de vrouwenbeweging getrokken – iets waar de in de jaren twintig toenemende verzuiling ook aan bijgedragen had. Ongetrouwde burgerlijke vrouwen mochten zich in groeiende getale inzetten voor het bedrijfsleven en de natie, maar zich afzetten tegen het contemporaine patriarchisme was er niet meer bij. Ofwel: 'de voldoening als resultaat van het verdienen van eigen geld en het goed verrichten van de taak op kantoor'⁴⁷ had de feministische politiek verdrongen.⁴⁸ Ook was er weinig veranderd aan de plaats van de vrouw in de huishouding. Niet alleen bleef de huishouding het vrouwendomein, ook was huishoudelijk werk nog steeds 'de norm waartegen werk buiten de huishouding werd afgezet'.⁴⁹

Tegelijkertijd vermannelijkte het magnetisme weer. Dat begon in 1910 met de spirituele verontwaardiging over het proces tegen de Haarlemse

magnetiseur Schooleman. Zoals diens verdediger opmerkte, was het 'onbillijk, dat men, nadat na 1886 niets is gedaan om den magnetiseurs aan het verstand te brengen, dat zij iets strafwaardigs deden, nu een rustig burger als de heer Sch. het eerst gaat vervolgen'.⁵⁰ Dat leidde tot de paradox van een door spiritisten ondersteunde politieke actie: de parlementaire petitie van 1913 voor de vrije uitoefening van het medisch beroep. Daar zo'n publieke actie door mannen gevoerd diende te worden, stond jonkvrouw Kuyper van Harpen haar plaats als strijdster voor het magnetisme af aan haar echtgenoot, de jurist Rudolf van Holthe tot Echten. Deze beklemtoonde in diverse publicaties dat patiënten toch vrij moesten zijn in de keuze van hun genezer en stelde zodoende op scherpe wijze zijn individualisme en eigen verantwoordelijkheid tegenover staatsbemoeienis: 'Is het bovendien wel een *algemeen* belang der volksgezondheid', zo vroeg hij zich af, 'wanneer ik voor mijn gezondheid een ander genezer kies dan een arts of is het *mijn* belang, dat niet behoeft waargenomen te worden door de wetgever.' En: 'waarom moet de Staat *mijn* gezondheid, *mijn* leven beschermen tegen gevaren, waaraan mijn gezondheid, mijn leven alleen blootstaat *door mijn eigen wil, door mijn eigen toedoen*?' Daarnaast bracht hij het bestaan van geneeswijzen naar voren die buiten de medische wetenschap vielen, niet afhankelijk 'van de kennis en ervaring van den genezer maar van diens psychische en fysieke gesteldheid en van de mogelijkheid om zich in rapport te stellen met den zieke'.⁵¹

Hoewel Van Echten dus de natuurlijke, vrouwelijke eigenschappen van het magnetisme onderschreef, werd door deze actie het mannelijk gehalte van het magnetisme versterkt. In 1915 kon de Amsterdamse onderwijzer L. Groeneweg de eerste beroepsvereniging en -opleiding voor magnetiseurs in Nederland oprichten. In *Het toekomstig leven* verscheen ter ondersteuning van het werk van de naar aanleiding van de petitie ingestelde commissies nog een aantal getuigenissen van geslaagd ingrijpen van mediums, magnetiseuses en somnambules, alsmede oproepen om bijdragen te leveren aan de boetes waartoe twee somnambules veroordeeld waren.⁵² Daarna figureerden de genezers enkel nog in de advertentierubrieken. Het artsenmonopolie bleef overigens gehandhaafd.

De mannelijke profilering van de magnetiseurs is goed te volgen aan de hand van de in de jaren twintig doorgevoerde vervolging, aanvankelijk in de randstad daarna ook daarbuiten.⁵³ Onder de door Groenewegs Vereniging getrainde magnetiseurs bevonden zich ook enkele vrouwen, maar hij raakte makkelijk met hen in conflict zodat ze de Vereniging verlieten.⁵⁴ De onderwijzer had het ook weinig begrepen op de ondergeschikte, dienende rol die spiritisten de magnetiseur toegedacht hadden. Dit kwam met name tot uiting in het felle debat dat hij in 1922 en 1923 voerde met Lize Deutmann. Al kon hij geen artsen opleiden, hij wilde wel genezers (magnetiseurs) afleveren en daartoe zag hij een natuurlijke aanleg hooguit als een gunstige ondergrond voor het volgen van zijn leergang die verder voornamelijk een 'zakelijk-technische' en een 'intellectuele kant' had.⁵⁵ Wat later

bodde de Vereeniging onder meer uit het Amerikaans vertaalde cursussen 'Persoonlijk magnetisme', 'Telepathie' en 'Hypnotisme' aan, die alle gebaseerd waren op het concept van de sterke mannelijke persoonlijkheid.⁵⁶

In de jaren twintig hadden zowel het feminisme als het spiritisme hun grenzen bereikt. Uit beide was de creativiteit en de inspiratie weggelekt, ook al doordat het individualisme, dat eerder juist nieuwe vormen van vrouwelijkheid had vergemakkelijkt, verdrongen was door organisaties die mannelijk materialisme bevorderden. Feminisme en spiritisme waren parallelle bewegingen die allebei de rol van de individuele vrouw exploreerden en elkaar zodoende wederzijds steunden. Maar verder waren ze elkaars tegengestelde: terwijl het feminisme naar buiten was gericht, streefde naar een gelijkwaardige publieke plaats voor vrouwen, richtte het spiritisme zich naar binnen, waar het, door de rol van vrouwen als bemiddelaar met het hiernamaals te versterken, vrouwen macht verschafte die ze in het publieke domein ontbeerden. Idealiter hadden de beide bewegingen samen kunnen komen in het magnetisme, dat immers het publieke aspect van het spiritisme vertegenwoordigde en feministen kon aanspreken op geneeskundig gebied. Maar daarvoor week het spiritisme te veel af van de dominante christelijke stromingen – was het inderdaad te veel een 'klein' geloof – en zou het voor het feminisme zelfs schadelijk geweest zijn ermee geassocieerd te worden.

Spiritisme

De overeenkomsten tussen spiritisten en feministen hebben consequenties voor de historische evaluatie van de 'kleine geloven'. Met concepten van vrouwelijkheid en individualisme sloot een 'klein geloof' als het spiritisme niet alleen aan bij andere culturele stromingen die rond de vorige eeuwwisseling opgeld deden. Het maakte, evenals de strijd tegen de prostitutie, ook deel uit van een christelijke traditie.⁵⁷ In de historische overzichten van het magnetisme werd dat vaak verzwegen, maar het beeld van de zich opofferende genezer sloot natuurlijk naadloos aan op de vrijzinnig protestantse voorstellingen van Christus. Dat de Heiland daardoor tevens vrouwelijke trekken kreeg, maakte hem alleen maar tot een nog groter voorbeeld. Die vrouwelijkheid, immers gekenmerkt door bescheidenheid en onderdanigheid, hield ook in dat de magnetiseur beslist geen status kon ontlenen aan zijn gelijkenis met het Christusbeeld. Wanneer hij zich 'voor een persoonlijkheid als Jezus' ging houden, was dat voornamelijk het gevolg van ijdelheid.⁵⁸ Spiritisten gaven een eigen uitleg aan het christendom, evenals aan vrouwelijkheid en aan genezen.

Spiritisten waren zich er zeker van bewust dat hun realiteit niet geheel strookte met die van hun tijdgenoten. De publicatie van hun ervaringen en overwegingen toont aan dat ze naast vastlegging behoefte hadden aan onderlinge uitwisseling en ondersteuning van hun zienswijzen. Dat te interpreteren als een fundamentele onzekerheid gaat evenwel voorbij aan het vaste vertrouwen dat spiritisten in hun eigen geloof hadden. Desalniettemin

kan de bemoeienis van spiritisten met de petitie van 1913 gezien worden als een voor hen oneigenlijke excursie op politiek terrein. De vraag is in hoeverre ze hierin door de omstandigheden gedwongen werden, want de hernieuwde vervolging van magnetiseurs was een directe aanslag op zowel hun gezondheidssysteem als hun publieke gezicht. Tevens bracht het succes van het magnetisme beunhazerij met zich mee waar alleen regulering een eind aan kon maken en daarvoor waren ze ook van de buitenwereld afhankelijk. Destijds waren individualistische argumenten evenwel niet krachtig genoeg meer. De Eerste Wereldoorlog leidde tot een versterking van het nationalisme en collectivisme, en daarmee was de status van medici weer gestegen. In dit veranderend cultureel klimaat konden spiritisten alleen maar verliezen.

In een beweging als het spiritisme werden nieuwe vormen van werkelijkheid ontwikkeld. In dat opzicht bestonden er ook overeenkomsten met andere culturele experimenten zoals utopisch socialisme, pacifisme, dierenbescherming of vrouwenbeweging. De aanduiding 'vernieuwingsbeweging' is dan ook wellicht accurater dan 'klein geloof'. Uiteindelijk stuiten al deze bewegingen op hun grenzen – vernieuwingen kunnen nu eenmaal slechts even duren en bovendien dreven ze op een sociaal en economisch surplus dat ook eindig was. Maar het belangrijkste was dat men de nieuwe visies in de praktijk had gebracht en daarmee een historische realiteit had geschapen.

Dr. W.J.C. de Blécourt, 4 Pond Square, London N6 6BA, United Kingdom

Noten

- 1 Piet de Rooy, 'De groote puzzles van onze maatschappij' in: Frits Boterman & Piet de Rooy, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amsterdam 1999) 17-38.
- 2 Zie onder meer: Hans Knippenberg & Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990).
- 3 Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997), m.n. 124, 250.
- 4 Piet de Rooy, 'Zonderlingen, oproermakers en toekomstmensen' in: De Rooy & Boterman, 39-61, cit. 59, 48.
- 5 Zie het overzicht in: Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940* (Amsterdam 2000) 23-25.
- 6 Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, II (Leiden/Amsterdam 1967) 220, 228.
- 7 Dat dat gevaar niet geheel denkbeeldig was, leert de biografie van P.J. Troelstra, die zich in een periode van 'inwendige onrust' met het spiritisme had ingelaten, zie o.a.: Aukje Holtrop, 'Aan den stok. De spiritistische seances van Pieter Jelles Troelstra en zijn socialistische vrienden', *Vrij Nederland* 9 mei 1987.
- 8 Aangehaald door De Rooy, 'Puzzles', 37.
- 9 Zie over het etiket van burgerlijkheid: Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 96, 134-134, 198; idem, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De Arbeidswet van 1889', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 12 (1991) 70-90, m.n. 72-75. Vgl. Myriam Everard, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 6 (1985) 106-137, m.n. 123-127, die aan 'burgerlijk' nog een economische uitleg probeerde te geven.
- 10 Vgl. Martin Dinges (red.), *Medizinkritische Bewegungen im Deutschen Reich (ca. 1870 - ca. 1933)* (Stuttgart 1996).
- 11 Willem de Blécourt, 'Illegale genezers en neppatiënten. Over de aantrekkingskracht van onorthodoxe vormen van geneeskunde rond 1900', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999) 425-442.
- 12 Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) 139-140, 144.
- 13 Zie voor deze redenering: Douwe Draaisma, 'Een lichtstraal over de graven. Elise van Calcar en het spiritisme', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 126-150, aldaar 138.
- 14 Willem de Blécourt, *Het Amazonenleger. Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930* (Amsterdam 1999) 18-20.
- 15 Zie: Maria Grever & Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).
- 16 Marjan Schwegman, 'Ijkkpunt 1900 geijkt', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 13 (1993) 131-143.
- 17 De beschrijvingen in deze en de volgende alinea's zijn gebaseerd op hoofdstuk 6 van mijn boek *Het Amazonenleger*.
- 18 Zie ook: A.J. Riko, *Handboek ter beoefening van het magnetisme, het hypnotisme, de suggestie, biologie en aanverwante vakken* ('s-Gravenhage 1928⁵ [1903³]) 290.
- 19 Arnhem: D. Hogeweg, *Maandblad tegen de Kwakzalverij (MtK)* 25,5 en 26,5; Venlo: Visschers, *TL* 10 (1906) 392; Heeze: P.H. Teeuwen, *MtK* 26,12; Groningen: B. Reining, *TL* 12 (1908) 18; Dordrecht: Ritter, *TL* 12 (1908) 5-6.
- 20 Rotterdam: M.C.H. Claassen-Petersen/Kroon; C. Groenedijk; M. Kok Vossers (*Algemeen Adresboek*); Den Haag: Kooper; zie verder *Het Amazonenleger*, 144.
- 21 *Het Amazonenleger*, 102; Draaisma, 'Een lichtstraal', 129-132.
- 22 o.a. Gerstenhauer in *TL* 1 (1897) 98-99.
- 23 *TL* 1 (1897) 330-331.
- 24 *TL* 1 (1897) 125, 151-152, 231; 2 (1898) 373; 4 (1900) 51; 6 (1902) 322, 336.
- 25 *TL* 4 (1900) 68.
- 26 *TL* 10 (1906) 157; 12 (1908) 184; 14 (1910) 140.

- 27 TL 4 (1900) 275-276, 8 (1904) 79; 1 (1897) 79, 8 (1904) 77.
- 28 C.J. van Holthe tot Echten-Kuyper van Harpen, 'Het magnetisme in de praktijk', TL 13 (1909) 100-102.
- 29 H.N. de Fremery, *Dierlijk magnetisme* (Baarn 1911; *Pro en contra*) 8, 12.
- 30 Hendrik van Salverda, *Het magnetisme als geneeskracht* (Leiden 1887) 7.
- 31 Elise van Calcar, *Magnetisme, de macht van de menselijke hand* ('s-Gravenhage 1909) 7.
- 32 Vgl. Lize Deutmann, 'Magnetisme' en *occultisme* ('s-Gravenhage 1922) 31, die stelt dat een magnetiseur zonder handen net zo goed met zijn voeten of ogen zou kunnen magnetiseren.
- 33 'Het magnetisme in de praktijk', TL 13 (1909) 100-102.
- 34 Riko, *Handboek*, 35, 44, 68, 71, 72, 233.
- 35 P. Moulin, *Magnetisme en somnambulisme* (Amsterdam 1896) 12, 42.
- 36 Van Calcar, *Macht*, 14.
- 37 Van Calcar, *Macht*, 12. Vgl. Riko, *Handboek*, 26, die slechts een goede gezondheid, een vaste wil, onwankelbaar geloof en verstandelijke ontwikkeling voorschrijft.
- 38 *Veritas* 33, nr. 4 (1901) 4.
- 39 Deutmann, 'Magnetisme' en *occultisme*, 117.
- 40 *Dierlijk magnetisme*, 14, 15.
- 41 Mineke van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990) 90.
- 42 Arienne Baggerman, 'Netten van fatsoen. De Nederlandse feminsten rond de eeuwwisseling over seksualiteit', *Concept. Tijdschrift voor maatschappijgeschiedenis* 4/1 (1988) 37-86; De Vries, *Kuisheid voor mannen*, m.n. 236-238, 244.
- 43 Mirjam Oostendorp, '“Een openbare parade van veile vrouwen”. Politieke debatten in Nederland over zedelijkheid en arbeid aan het einde van de negentiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 12 (1991) 49-69.
- 44 Aletta H. Jacobs, *Herinneringen* (Nijmegen 1978) 71.
- 45 Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940* (Amsterdam 1998) 186.
- 46 Henriëtte Lakmaker, 'Van de uiterste suffragette tot de kalmste strijdster, 1894-1919' in: Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen, 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994) 25-66.
- 47 Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Hilversum 1992) 257.
- 48 Zie ook: Marijke Mossink, 'Mannen over de taak van de vrouw voor de vrede. Oftewel: de teloorgang van het feminisme in de vrouwenbeweging tijdens het Interbellum in Nederland', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 12 (1991) 107-130.
- 49 Jannie Poelstra, *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920* (Amsterdam 1996) 283-284.
- 50 TL 14 (1910) 218; vgl. *MtK* 30.7 (juli 1910).
- 51 R.O. van Holthe tot Echten, *De vrije uitoefening der geneeskunst of het artsenmonopolie?* ('s-Gravenhage 1913) 28, 49; *Weekblad van het Recht* 9530 (1913). Zie ook zijn terugblik 'Het genezend magnetiseren', TL 36 (1932) 34-36.
- 52 TL 19 (1915) 284-286; 21 (1917) 159, 189, 191-192, 374; 22 (1918) 61-62, 93-95, 108.
- 53 Zie de opeenvolgende afleveringen van het *MtK*, alsmede het *Maandblad van de Vereniging voor psychisch onderzoek en toegepast magnetisme*.
- 54 Zie o.a. *ibid.* 13.6 (maart 1929) 6.
- 55 Over deze discussie: *Het Amazonenleger*, 22.
- 56 *Flower's serie. Cursus voor de praktische toepassing der psychische wetenschappen* (Amsterdam z.j.).
- 57 Derk Jansen, *Op zoek naar nieuwe zekerheid. Negentiende-eeuwse protestanten en het spiritisme* (Amsterdam 1994).
- 58 Lize Deutmann, 'Arts en magnetiseur', TL 26 (1922) 135-138, citaat 137.